

ЎЗБЕКИСТОН АРХЕОЛОГИЯСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Мардонов Рўзимбек – БухДУ талабаси

Илмий раҳбар: Болтаев Бобир – т.ф.ф.д.(PhD)

Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 22 июлдаги қарорида тарихчиларимиз олдига қўйган муҳим вазифалардан келиб чиқиб ва мустақил, озод давлатимиз концепцияси асосида ўзбек археологияси қуйидаги долзарб ва муҳим илмий йўналишларни белгилайди.

Ўзбек давлатчилиги ва цивилизациясининг пайдо бўлиши, шаклланиши ҳамда ривожланиш босқичлари. (Қадимги даврлардан теурийлар давригача)

Ўзбек цивилизацияси ва давлатчилиги ўз тараққиёти давомида қуйидаги босқичларни боширдан кечирган:

- **Биринчи босқич.** Бу босқичда, эрамиздан олдинги II-I минг йилликлардаги, илк темир ва бронза даврларида Амударё, Зарафшон, Қашқадарё хавзаларида ҳамда Шерободдарё ва Окдарёнинг кичик воҳачаларида ўтроқ деҳқончилик маданияти, илк шаҳарлар, дастлабки маданий воҳалар ва қадимги Миср шаҳарлари, Месопотамия ва Майядаги шаҳар давлатларга ўхшаш давлатлар пайдо бўлади.

- **Иккинчи босқич.** Эрамиздан олдинги VIII-VII асрларда қадимги Шарқнинг Мидия давлатига ўхшаш «Катта Хоразм», «Бақтрия подшолиги» ва «Гава Сўғди» каби йирик, шаклланган сиёсий давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши билан характерланади.

Тарихий ва археологик манбалар буни тасдиқлайди. Замонавий Ўзбекистон территориясида бу даврга оид маданий ўчоқларни археологларимиз Фарғона водийсидан (Чуст маданияти), Сўғдиёнадан (Кўктепа, Сангиртепа. Узунқир ва бошқалар), Бақтриядан (Джарқутон, Моллалитепа, Кучуктепа ва бошқалар). Чочдан (Бурганлик маданияти), Хоразмдан (Гяурқалъа, Қуюсой) топиб ўрганганлар.

Юқоридаги тилга олинган илк шаҳар маданияти ўчоқларини Овестода келтирилган жамиятлар билан таққослаш мумкин.

- **Учинчи босқич.** Бу босқичда ўзбек давлатчилиги ўз сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини йўқотиб унинг ҳудудлари эрамиздан олдинги VI асрда аҳомонийлар, сўнгра эрамиздан олдинги бўлакларидан бирига айланади.

- **Туртинчи босқич:** ўзбек давлатчилиги Селевкийлар империясининг қарамлигидан озод бўлиб, эрамиздан олдинги III-II асрларда Юнон-Бақтрия подшолиги пайдо бўлганлиги билан характерланади.

Бу даврда тарих сахнасида Хоразм, Давон, Қушон империялари ҳамда Кангюй конференциялари пайдо бўлади. Воҳа урбанистик ва кўчманчилик шакллари ўзида жамлаган, Марказий Осиё типидagi давлатлар пайдо бўлади. Воҳа - урбанистик типидagi давлатларда доимий суғориш тармоқлари асосида ирригация ва деҳқончилик тараққий этган

бўлса, кўчманчилик шаклидаги давлатларда эса кўпроқ давлатчиликда ҳарбий-маъмуриятчилик элементлари кучайганлигини кузатамиз.

Йирик империялар тарқалиб кетганидан сўнг ҳам давлатчиликнинг иккинчи типи кейинги асрларда анча узоқ яшаганлигини кўрамыз. Юнон-Бақтрия, Кушон, Кангюй давлатларини инкирозидан сўнг, эфталитлар, сосонийлар, Турк ҳоконлиги ва Араб халифалигига қарам бўлган бир қанча майда вассал ҳукмдорликлар пайдо бўлади.

• **Бешинчи босқич** эрамининг III-VII асрларида хионийлар, кидаритлар, эфталитлар ва турк ҳоконлари сулолаларининг пайдо бўлиши ўзбек давлатчилигининг ривожланиши билан характерланади.

Айнан бу даврда йирик антик давлатлар ҳимоясида қитъалараро ўтувчи савдо-қарвон йўли Буюк Ипак йўли шаклланади. Бу йўлнинг таъсирида ички ва ташқи савдо кўчяди, транзит ва маҳаллий савдо йўллари пайдо бўлади, шаҳарларнинг таркибий қисмида ўзгаришлар содир бўлади. Сўғд хомийлигида Хоразм, Уструшона, Чоч, Фарғона ва Тоҳаристон Ҳукмдорликлари Иттифоқи пайдо бўлади. Эфталитлар ва турк ҳоконлиги давлатларида деҳқончилик, чорвачилик цивилизациясининг шарқона қиммати пайдо бўлади. Ягона маданият шаклланади. Ўзбекистон халқларининг Марказий Осиё цивилизациясига қўшган салмоқли улуши яққол кўзга ташланади. Ипак йўли орқали товарлар, ғоялар, илм-фан, санъат ва маданиятнинг ҳаракатлануви туфайли давлат цивилизацияси жаҳон цивилизацияси томон ўсиб боради.

• **Олтинчи босқич.** VII-VIII асрларда Ўзбекистон ҳудудлари араб халифалиги таркибига кириши ва мустақилликни йўқотиши билан характерланади. Арабларга қарши курашда турклар бош аҳамият касб этадилар. Бу босқичда турклар барча жиҳатларда ўз қобилиятларини намоиш этадилар. Тарихий манбалар, VIII-IX асрларда туркларнинг катта ҳарбий қобилиятлари, давлат бошқаришдаги маҳоратларини исботлайди. Сомонийлар давлат бошқарув аппаратида ва ҳарбий институтларида туркларнинг роли кўчайганлиги кўринади.

• **Еттинчи босқич.** X-XIII асрларда Сомонийлар, Қорахонийлар ва Хоразмшоҳларнинг мустақил давлатларининг пайдо бўлиши, ҳукмронлик қилиши билан характерланади.

Қорахонийлар ҳоконлиги, Ануштегинлар - хоразмшоҳлар давлатлари ўзбек давлатчилигининг янги босқичлари.

Цивилизациянинг асосий кўриниши ҳисобланган шаҳарлар бу даврда гуркираб ривожланади. Пойтахт шаҳарлар, Бухоро, Самарқанд ва Урганч моддий ва маънавий маданиятнинг марказларига айланади. Бу даврда Самарқанд, Шош, Бухоронинг кумуш тангаларини Шарқий ва Шимолий Европага кириб келиши кучаяди яъни улар қитъалараро савдо-қарвон йўлида асосий хорижий товарга айланади.

Бу даврда ўзбек халқининг маданияти ҳар томонлама ривожланиб бу Самарқанд, Шош, Фарғона, Уструшона, Чағониён кулоллари, мисгарлари, заргарлари, кандакорларининг юксак сифатли маҳсулотларида ўз аксини топади.

• **Саккизинчи босқич.** Мовороуннаҳрга мўғуллар босқини ва унинг ўз мустақиллигини йўқотиб, XIII-XIV асрларда Чиғатой давлати таркибига кирганлиги билан характерланади.

XIII асрнинг бошида Марказий Осиё Чингизхон томонидан истило қилинади. Мўғулларга қарши йирик турк давлат арбоблари ва лашкарбошилари эрк жангига кўтариладилар. Муҳаммад Инолчиқ (Ўтрор), Темур Малик (Хўжанд), Жалолиддин Мангубердилар мўғулларга қақшатғич зарбалар берадилар.

Бу даврда йирик шаҳарлар инкирозга учрайди, аҳолининг катта қисми қириб ташланади ва омон қолганлари куликка маҳкум этилади, бунинг натижасида Марказий Осиёнинг иқтисоди, маданияти ва тараққиёти бир неча аср орқага сурилади.

• **Тўққизинчи босқич.** Бу босқичда Марказий Осиёнинг ўрта аср цивилизацияси ва давлатчилигининг энг юксак чўққиси сифатида - Амир Темур ва темурийларнинг марказлашган мустақил давлати юзага келади, ўзбек давлатчилиги энг юксак тараққиётга кўтарилади.

Сохибқирон Амир Темурнинг мўғуллар истибдодига қарши олиб борган озодлик курашлари ва бунинг натижасида мўғул босқичларидан халос бўлиш туфайли Марказий Осиёда мустақил давлат юзага келди. Амир Темур давлати Хитой, Ҳиндистон ва Араб мамлакатлари билан урнатган маданий, иқтисодий ва илмий алоқалар туфайли Мовороуннаҳрда меъморчилик, санъат-маданият, ҳунармандчилик ривожланди.

Темурийлар Ренессанси даврида Алишер Навоий ва Заҳририддин Муҳаммад Бобур каби улуғ шоир, ёзувчиларнинг хизматлари туфайли ўзбек адабий тили ривожланди, янги поғоналарга кўтарилди.

Самарқанд дунёвий империянинг шоҳона пойтахтига айланди. Шоҳ, олим Мирзо Улуғбек даврида, айниқса Мовароуннаҳр илм-фани, моддий ва маънавий маданияти янги қирралар билан бойиди. Марказий Осиёнинг йирик шаҳарлари Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Термиз, Хива XIV-XV асрларда қадимги Шарқнинг энг гўзал, обод, юксак маданиятли шаҳарлари сирасига киради.

Бу даврда моддий маданиятда ҳам катта узгаришлар юз берди. Масалан, кулолчиликда темурийлар давригагина хос стил-ранг баранг гуллар билан безатилган идиш товоқлар ясалиши кенг йўлга қўйилади.

Археологик ва тарихий манбаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, ўзбек халқининг энг қадимги даврлардан тортиб то ҳозирги кунларгача босиб ўтган тарихий йўли, умуминсоний қадриятлар ва давлатчиликни бунёд қилиш борасидаги бунёдкорлик ишларида қадимги Шарқнинг маданиятли халқлари билан яқин ҳамкорликда, қўшничиликда, мулоқотда бўлганлар. Бунинг натижасида аجدодларимиз цивилизация ва давлатчилик борасида эришган кўпгина ютуқлар бугун умуминсоний қадриятларнинг олтин фондига айлангандир.

Ўзбек археологиясининг бугунги кундаги бош мақсади, халқимизнинг ўтмиши ҳақида ҳаққоний манзарани яратиш, уни энг қадимги давлатлардан то темурийлар давригача бўлган бой тарихини жаҳон тарихидан ажратмаган, қарама-қарши қўймаган ҳолда ўрганиш, Шарқ билан Ғарб ўртасидаги мулоқотларга катта ҳизмат қилган ўзбек халқининг жаҳон маданияти хазинасига қўшган ҳиссасини кўрсатиш ва Марказий Осиё халқлари маданияти, давлатчилигини шаклланишида аждодларимизнинг хизматларини аниқлашдан иборатдир.

Ўзбекистон археологиясини ривожлантириш концепцияси Республикаимизнинг гуллаб - яшнашига, уни халқаро майдонда обрў-эътиборини ошишига, миллатнинг тарихий ва маънавий онгини ўсишига, озод ватанимизнинг озод фуқаросини ҳар томонлама етуқ, ватанпарвар, баркамол, халқпарвар қилиб тарбиялашга хизмат қилади...

Ўзбекистон ҳудудида археология мероси объектларининг илмий жиҳатдан ўрганила бошлаганлигига 100 йилдан кўпроқ вақт ўтди. Шундай бўлса-да, археология мероси объектларининг муҳофаза қилиш, сақлаш ва тадқиқот ишларини олиб бориш учун алоҳида эътибор қаратилиши мустақиллик йилларига тўғри келади.

Ўзбекистон Фанлар академияси Я. Ғуломов номидаги Археологик тадқиқотлар институтида 1959 йилдан “Ўзбекистон моддий маданият тарихи”, 2002 йилдан “Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар” йиллик тўпламлари нашр этилиб, уларда Республикаимиз ҳудудида олиб борилаётган археологик тадқиқотларнинг умумлашма илмий хулосалари бериб борилади. 2010 йилдан эса “Ўзбекистон археологияси” илмий журнали нашр этила бошланди.

Собиқ иттифоқ даврида кўплаб археология объектлари текислаб пахтазорга айлантирилганлиги сир эмас.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда бир қанча қонун ва қонуности ҳужжатлари қабул қилинди, улар археология мероси объектларини муҳофаза қилиш, фойдаланиш ва тадқиқ этишга ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилди.

2001 йилда бир гуруҳ ўзбек археологлари томонидан Ўзбекистонда археология фанини ривожлантириш концепцияси ишлаб чиқилди. 2010 йилда Олий Мажлис Қонунчилик палатасида Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси томонидан “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш: назария ва амалиёт” мавзуида илмий-амалий конференция ўтказилган. Унда депутатлар, вазирлик ҳамда идоралар, илмий тадқиқот ва таълим муассасалари, фуқаролик жамияти институтлари вакиллари, профессор-ўқитувчилар, журналистлар қатнашган.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда бой ҳамда бебаҳо тарихий, маданий ва маънавий меросни тиклаш, сақлаш, ўрганиш, тарғиб этиш, уларни келажак авлодга бекаму кўст етказиш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунинг учун зарур институционал ҳамда ташкилий-ҳуқуқий пойдевор яратилди. Хусусан, Конституциямизда фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурлиги, маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасида экани ўз ифодасини топган. Шу асосда “Маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилиши тўғрисида”ги, “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги ҳамда бошқа қонунлар, ҳукуматнинг соҳага доир ўнга яқин қарорлари ҳаётга татбиқ этилди, бир қатор халқаро конвенциялар Ўзбекистон томонидан ратификацияланди. Пировардида маданий мерос объектларини қайта тиклаш, муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш, миллий қонунчиликни умумэтироф этилган нормалар билан уйғун ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратилди. Бугунги кунда юртимизда маданий мероснинг 7500 дан зиёд кўчмас объектлари мавжуд. Уларнинг ярмидан кўпи археологик дурдоналар саналади. Ўз навбатида, музейларда юз минглаб кўчар объектлар, архивларда миллионлаб ҳужжатлар сақланаётир. Айни чоғда диёримиздаги тарихий, архитектура ва шаҳарсозлик объектларини қамраб олган 110 та халқаро сайёҳлик йўналишининг 65 таси айнан тарихий-маданий мерос намуналаридир. Тадбирда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги қарори билан тасдиқланган 2010 — 2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастури ижроси юзасидан ўтган йилларда амалга оширилган ишлар, келгусидаги вазифалар муҳокама этилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Широнов Т.Ш., Бердимуродов А.Э., Пардаев М.Х.. Ўзбекистонда археология фанининг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан // Ўзбекистон археологияси.- Самарқанд, 2010. 1-сон.- Б.13.
2. Широнов Т.. Ўзбекистонда археология фанини ривожлантириш концепцияси // Ўзбекистон моддий маданияти тарихи. –Тошкент:“Фан”, 2001. 32-нашри, 7-11-бетлар.
3. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. lex.uz